

УДК 821. 162.1

Чужа Тетяна

(Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка)

НЕПОЛЬСЬКІ ДЖЕРЕЛА РОМАНУ ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА "ВОГНЕМ І МЕЧЕМ"

Стаття присвячена вивченню ролі непольських творів ("Опису України..." Г.Л. де Боплана, "Літопису..." С. Величка і "Діаріуша" Е.Ляссоти) як джерел контрверсійного у трактуванні Хмельниччини роману Г. Сенкевича з'ясовано специфіку авторських прийомів запозичення, обробки й інкорпорації до тексту джерельної інформації та стилістики. Їхня транспозиція, на відміну від ставропольських пам'яток, мала неінтенційний характер. Матеріал із "Опису України..." дозволив автору сконструювати авантюрний часопростір і топіку роману. Факти з "Діаріуша" було використано при переформулюванні романтичної амбівалентності образу козацтва в бік де романтизації й деміфологізації, в тому числі з використанням засобів наукової містифікації. З "Літопису..." не лише запозичено фактичні дані, а й за цитовано окремі вислови у рамках адресної літературної полеміки.

Вибір джерел і спосіб їх використання значною мірою визначили особливості художньої організації роману "Вогнем і мечем". Літературним контекстом для нього стала, насамперед, старопольська література, зокрема, епічні твори історичної тематики (Самуеля Твардовського, Вацлава Потоцького, Пьотра Коховського), шляхетська гавенда, а ще романтичні лірика, драма, роман. Інші джерела роману – це щоденники, спогади, листи, документи XVII ст., які були предметом значного зацікавлення протягом усього XIX ст., особливо ж у період позитивізму. Якщо до цього переліку джерел додати ще сучасну письменникові історичну белетристику та романістику, отримаємо майже повний перелік чинників, зміст і форма яких якоюсь мірою вплинули на досліджуваний твір. У цій статті розглянуто лише непольські пам'ятки.

Сукупність ставропольських джерел роману "Вогнем і мечем" має виразні системні риси, об'єднана дискурсивною і структурною спільністю, а використані твори іноземних авторів XVII ст. становлять поодинокі, навіть маргінальні випадки. Спільними рисами "Опису України..." Г.Л. де Боплана, "Літопису..." С. Величка і "Діаріуша" Е.Ляссоти є їхня українська тематика, перебування поза межами польського мемуарно-барокового дискурсу й більш-менш неупереджений підхід до оцінки козацтва і Хмельниччини. При цьому вони різняться між собою жанровими особливостями, стилем, світоглядними засадами авторів.

© Чужа Тетяна, 2007

Роль непольських джерел для інтертексту роману є не такою очевидною і промовистою, однак нею не можна нехтувати. Ю.Кіясом було доведено походження окремих мотивів роману саме з цього різновиду гіпотекстів, але детальний порівняльний аналіз не проводився. Окремого розгляду вимагає й полемічне твердження цього вченого, що використання у "Вогнем і мечем" поряд із іншими "руських" джерел є доказом історизму роману [1: 17], що позиція Г. Сенкевича є об'єктивною, а його історичну оцінку – це результат ґрунтового аналізу різних поглядів [1: 19].

При відтворенні атмосфери суспільно-політичного життя України XVII ст. Г. Сенкевич активно користувався фактами й деталями, запозиченими із "Опису України..." Гійома Левассера де Боплана. Цей твір він сам називав серед тих, із яких черпав ідеї та інформацію [2: 2]. В одній із двох приміток другого тому роману "Опис України..." вказано як джерело даних про особливості козацького війська [3: 149], а в другій – селянського весілля. На думку Ю.Кіаса, також "пияцтво, описане Сенкевичем у козацькому таборі, виправдовують такі слова Боплана: "Не думаю, щоб на землі знайшовся народ, який міг би зрівнятися з ними [козаками – Т.Ч.] щодо вживання напоїв" [4: 26].

Насправді твір Боплана належить до тих, котрі добре доповнюють у читацькому досвіді інтертекстуальне поле, де зображувані історичні події кодуються як "Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського панування", а "Вогнем і мечем" більше пасує до концепції під назвою "козацько-селянський бунт під проводом Хмельницького". Цей термінологічний та ідеологічний розлам пульсує й досі, змушуючи одних істориків наголошувати на політичній колонізації, дискримінації й утисках українського населення, примусовому насаджуванні католицизму й уніатства [5: 81], а других – уболівати над тим, що не було своєчасно спрямовано всю міць польської зброї на придушення "бунту" і не збережено цілісності Ресі Посполитої, вбачати у цих подіях початок кінця "могутньої багатонаціональної" держави [6: 59].

Потрібно зазначити, що "Опис України" Боплана вже на час написання роману "Вогнем і мечем" усвідомлюється в українській історіографії як джерело непересічне. В. Антонович так охарактеризував його: "Найбільша перевага записок Боплана полягає у тому, що він, як чужоземець, не був особисто зацікавлений у козацько-шляхетській суперечці, яка розгорілася на його очах, і тому передає її мотиви цілком об'єктивно, без упередженої думки, щоб звеличити або принизити ту чи іншу сторону. Крім того, він посідав значний рівень цивілізації, який змушував дивитися на описані факти з погляду гуманної загальнолюдської справедливості, до якої не могли дійти його сучасники, польські мемуаристи" [4: 289-290]. Уже самими

назвами розділів своєї праці Боплан, на відміну від Сенкевича, засвідчив розуміння соціальної й національної структури українського суспільства (він виділяв козаків, селян, руську й польську шляхту та кримських татар), а також важкого становища селянства і причин Визвольної війни [4: 28]. Свого роду ремінісценцією останнього у романі "Вогнем і мечем" є слова Хмельницького під час його полеміки зі Скшетуським. Однак у цій дискусії безапеляційну моральну перемогу здобуває лицар війська Вишневецького, і, звісно, цілісне звучання твору позбавлене будь-яких сентиментів щодо тяжкої долі українського селянства, тим більше – учасників повстання.

Боплан у своєму описі намагається об'єктивно й усебічно описати українську дійсність, особливо те, що видавалося йому дивовижним чи чудернацьким (явища української природи, господарства, віри, побуту, військового ремесла тощо). Також йому притаманне зрозуміле для іноземця сприйняття часткових, випадкових подій, що не мали широкого розповсюдження, як явищ закономірних. Ще одна вада – повторення полемічних тверджень польської історіографії, що правда тільки у передмові, адресованій Янові Казимиру, що легко пояснюється бажанням автора заслужити прихильність коронованої особи й отримати "значну винагороду" [4: 20]. Варто зазначити, що французький інженер у цілому доброзичливо ставився до козацтва, називаючи його "благородним людом" [4: 24], не оминаючи однак мало привабливих фактів поширеного пияцтва [4: 25].

Сенкевич так само зобразив козацтво волелюбним, витривалим, байдужим до багатства та схильним до вживання алкоголю, але у романі ці риси свідчать не про особливе благородство, а про дикунство, варварство й деградацію. Для оповідача-свідка, який в експозиційному фрагменті "Вогнем і мечем" коментує побачене Скшетуським у Чигирині (II розділ, 1-го тому), характерною є тональність зачудування заморського гостя, що спостерігає за місцевим людом, при цьому ніби й справді намагаючись систематизувати уявлення про корінне населення, вичерпно зобразивши його звичаї та предметно деталізувавши картину життя. Однак опис професій тутешніх жителів більше нагадує змалювання видової структури тваринного світу, адже різниця полягає не в заняттях чи соціальному статусі, а в ступенях дикості: одні з них "зовсім дикі", а інші – "дещо менш дикі". Найогиднішим із зображених Сенкевичем "підгатурків" є чабани. Вони, а також присутні на ринковій площі чумаки, пасічники, воскобої, лісові осадники та ще "Бог знає хто – волоцюги, сіромахи з кінця світу" [7: 56], перебувають поза цивілізованою площиною суспільного співжиття у сприйнятті Зацвіліховського, Барабаша, Скшетуського і солідарного з ними

оповідача, який готує семантичний зсув у зображенні майбутнього виступу як такого, що виходить за рамки прийнятних форм протесту.

Ані герої, ані оповідач у цій сцені знайомства з майбутніми бунтівниками не згадують про те, чому за Хмельницьким підуть "Запоріжжя, реєстрові, міщани, чернь, хуторяни", а спостерігають за розгортанням п'яної оргії на ринковій плащі [7: 56]. На жаль, аби творити такі картини письменникові не треба було вчитуватися в "Опис України...", адже можна чітко простежити, де пролягає межа між історією, зачерпнутою із джерел, навіть етнографічного характеру, та міфом у романі.

Заради справедливості зазначимо, що Сенкевич схвально відгукнувся про ремісницьку майстерність козаків, але при цьому додав, що вони були зручним знаряддям у руках свавільної шляхти та "східного духовенства, яке вічно сперечалося між собою". Згадку про це огидне свавілля знаходимо й у творі Боплана, однак у розділі під назвою "Про шляхетські вольності", де козаки у цьому контексті не згадані. Натомість читач роману "Вогнем і мечем" розуміє, що вони безпринципні найманці, які більше, ніж мирне ремесло, люблять участь у збройних конфліктах, не вникаючи у їхню суть. Аж дивно, на що здатен постульований автором "дар аналогічного відтворення" [8: 247] історія на службі концепції "зміцнення сердець". Безсумнівно, Сенкевич знав шляхетські звички надто добре, навіть не читаючи праці іноземного інженера, і зобразив їх "у всій красі" в наступній частині трилогії ("Потопі").

Досить докладно Сенкевич запозичив із "Опису України..." зображення селянського весілля (розділ VI 2 тому). Найбільше змін тут зазнала оповідна перспектива – первісний погляд мандрівного дослідника-етнографа (котрий цілеспрямовано фіксує весільні звичаї) ліг в основу аспектуальної нарації, підпорядкованої потребам розвитку сюжету. Весільний обряд, танці, одяг присутніх – це своєрідне тло для зображення стану свідомості персонажа (За глоби), рівня його розуміння й оцінки довколишнього світу. Тут твір Боплана прислужився Сенкевичеві для пом'якшення яскраво вимальованого образу тотального здичавіння, розгнужданої сваволі й жорстокості українського народу. Завдяки цьому доброзичливому джерелу письменник мав нагоду зобразити українських селян у такій людяній і зворушливій весільній сцені, згадати про працелюбність і ремісницькі уміння козаків, ну і, звичайно ж, сконструювати незрівнянні описи придніпровських ландшафтів, тутешньої флори й фауни.

Детальний порівняльний аналіз доводить не тільки існування низки одиничних перегуків між мотивами "Опису України..." та "Вогнем і мечем", а й системне перенесення рис оповідача у рамках наповнення фактичним змістом авантюрного хронотопу в романі. Майже вся дія

твору відбувається на "кресах", які для героїв залишаються практично у всіх своїх проявах чужими, невизначеними, незнайомими, позбавленими цілісності та вмотивованості. У тексті присутні окремі самодостатні описи, які у сукупності не характеризують країну, а, навпаки, позбавляють її цілісності та звичності. "Чужість" цього світу не підкреслена, адже за сюжетом Україна є домівкою для головних персонажів. Вони не прибульці й не можуть наголошувати на відмінностях свого і чужого, як це робить Боплан. У романі відсутня як повноцінна польськість, так і українськість. Уже в "Потопі", разом із перенесенням місця дії у "свій" простір, розширилася історична й суспільна картина – значно глибше було показано джерела занепаду Речі Посполитої, яка потерпала від відсталості й анархії, віддана на поталу особистим і родовим магнатським амбіціям [9: 68]. Мабуть, саме відчуження України й мав на увазі З. Калужинський, коли писав, що роман є свого роду "документом відречення від гидкої окраїни" [10: 53].

Зрештою, ідеальним втіленням такого типу часопростору було функціональне вже в XIX ст. поняття "кресів", яке залучало Україну до польського геополітичного проекту і поєднувало чужість з подієвістю в численних варіаціях [11: 27]. Метафорично літературний образ польсько-українського співжиття на цій території було описано Д. Сапою як "польський острів серед українського моря" [12: 6]. Таким чином, художній простір роману "Вогнем і мечем" сформувався на перетині адаптації загальних типологічних рис творів, присвячених подіям на Україні, й фактичного наповнення "Опису України" Боплана: інформація із безпосереднього джерела переноситься в інший культурний контекст і стає продовженням відомої літературної традиції.

Для створення образу Запорізької Січі письменник використав "Діаріуш" Еріка Ляскоти. Письменник ніби сам запрошував до порівняльного аналізу приміткою такого змісту: "Проведення нарад на Січі описано в діаріуші Еріка Ляскоти, цісарського посла на Запоріжжі в 1594 р." [3: 136]. "Діаріуш" Генрик Сенкевич міг знати за польським перекладом В. Закревського (1870) [13]. Ця пам'ятка досить велика за своїм обсягом і описує не тільки подорож на Запоріжжя, а й інші дипломатичні місії (в Португалії, на Азорах, у Швеції). З української подорожі детально зображено Київ, його архітектуру, історію та легенди (Софіївський собор, Києво-Печерську Лавру). Завданням посольства Ляскоти на Запоріжжі було завербувати козаків на війну проти турків, а також забезпечити їхню підтримку габсбурзьких інтересів на території Речі Посполитої, про що читач дізнається із детального переказу ходу переговорів на Січі. При цьому Ляссота не приховує своєї високої оцінки козацтва: "... не рекомендував би

втрачати таких хоробрих і войовничих людей, які від молодих літ вправляються у військовій справі і добре знають ворога, тобто турків і татар" [14: 75].

Деякі реалії побуту в романі досить схожі з "Діаріушем", наприклад, опис помешкань козаків [16, 68]. У романі його збагачено багатьма оцінковими подробицями, головним чином, пейоративними стилістичними акцентами, що увиразнюють понуру картину життя на Січі. Згідно з "Діаріушем", з нагоди приїзду посольства Ляскоти на Січі було організовано раду, яка розпочалася оприлюдненням листів і пропозицією висловитися з цього приводу, на яку зібрання відповіло мовчанням. Сенкевич використав цю схему ситуації і поглибив її соціально-психологічною мотивацією [7: 161]. Додатковий коментар характеризує у романі політичну, соціальну та психологічну незрілість козацької спільноти, у якій панує разюча грубість у спілкуванні, особливо помітна на тлі вишуканого куртуазного етикету при дворі князя Вишневецького.

За Ляссотою, політичні рішення приймаються переважно черню, яка вимагає від старшин їх затвердження, навіть із застосуванням погроз [14: 69]. У романі "Вогнем і мечем" товариство не бере участь у вирішенні жодних питань, розвитком подій на раді повністю маніпулює Хмельницький. Проте він не може відверто диктувати свою волю і змушений зважати на звірячі інстинкти натовпу, вдаватися до хитрощів, щоб спрямувати їх у потрібному напрямку. Чернь тільки емоційно реагує на інформацію від своїх делегатів і проявляє ініціативу лише у своєму бажанні розтерзати ляха так само, як Татарчука з Барабашем. У романі ні старшина, ні тим більше товариство не здатні вербалізувати свої думки й наміри; окрім загального шуму, вони здатні лише на вигуки, як от: "Хай живе наш кошовий!" або "На погибель!", "Ляха сюди!" тощо. Отже, на відміну від "Діаріуша" Ляскоти, у романі на раді козацтво не здатне на вираження свідомої волі, а пливе за стихією своєї звірячої природи: воно не в змозі логічно сформулювати свої прагнення, предметно дискутувати над проблемами і проявляє зацікавлення виключно до екзекуцій.

Описуючи Запорізьку Січ, письменник щоразу підкреслює хаотичність забудови, злиденність будівель, пиятику, розбійницькі нахили, непривабливий зовнішній вигляд козаків, відсутність військової дисципліни й організації. Цей опис більше нагадує не життя людської спільноти, а здичавіле, деморалізоване збіговисько [7: 156]. Окремо підкреслено, що на Крамному базарі у продажу були здерті з церков позолочені хрести, а в авторській примітці цьому факту дається пояснення: "запорожці під час своїх нападів не милували нікого й нічого (...)" а те, що розповідають про релігійний настрій низових –

казки" [3: 135]. Таких яскравих подробиць не подає жодне з джерел, якими користувався Сенкевич: ані документи епохи, ані історичні праці. Це вже не романтичний образ козака, загубленого у степу з піснею на вустах і загадковою душею, не постать майстра на всі руки, який був "благословенням для свого села", а картина деморалізованого натовпу зі звір'ячими нахилами.

Під час ради "товариство", зібране в окремому колі, своїм насильницьким втручанням тероризувало старшину. Рада супроводжувалася пиятикою, а осавули вгамовували козаків за допомогою дубових кийків. Старшина то мовчала, побоюючись бовкнути дурницю, то заходила диким реготом у відповідь на ідіотську репліку. Якщо у цих подробицях ще можна вбачати "творчу обробку" "Діаріуша" Еріка Ляскоти, то докладна сцена розтерзання п'яним кровожерливим натовпом Татарчука й Барабаша є повністю витвором авторської фантазії [7: 165].

На початку роману ставлення до козацтва наводилося тільки "від імені" персонажів і стилістичні нашарування мали ніби характер цитування, але далі функціональне ускладнення цього образу відбувається в авторській мові, яка відіграє визначальну роль у вираженні ідейно-образного змісту художнього твору. Поняттева група, до якої входять слова Запоріжжя, козацтво, Низ, Січ, зазнає у романі семантичного зсуву, її зміст дещо змінюється, міфологізується через впровадження експлікації за допомогою інших мовних одиниць.

Звернення до болісних сторінок польської історії не відбувалося в ідеологічному чи емоційному вакуумі. Ці смислові нашарування вже були закорінені в історичному й суспільно-політичному дискурсі ХІХ століття. У вихідній парадигмі козацтва присутні все-таки амбівалентні елементи як відгомін романтичної літературної традиції [15: 7] – це гультаї й п'яниці, але водночас і хороші ремісники, військова сила й мирні поселенці, розбійницьке гніздо й організований табір, нищівна стихія і брати, зрадники й соратники у бою проти татар. Такі уявлення були на той час фактично загальноприйнятими, у романі вони трансформувалися в однозначно негативному напрямку, визначивши розвиток словесного образу Запоріжжя. Авторське ставлення до закріпленого в суспільній свідомості уявлення про козацтво має конфліктний характер і постає в романі не як готова істина, а як процес заперечення попередньо сформованого й утвердження нового розуміння і оцінки цього явища.

У критичній літературі традиційною є думка, що Сенкевич таким чином протестував проти критики минулого тогочасними істориками, а також утверджував право своєї нації на державницьке існування, прославляючи її "славетну" минувшину. У функціональному ще на той час романтичному образі України надто багато було трагічного й

осмислювалося в категоріях "спільних провин". Саме цей комплекс понять і став вихідним етапом для розвитку художньої думки в романі. "Жертвою" Сенкевича в тенденційному переписуванні історії стало козацтво. Письменник, опонуючи тим, хто був схильний вважати помилкою військову кампанію "вогнем і мечем" і вболівати над національними вадами, утверджує міф про звірство, аморальність, дикість і віроломство супротивника, особливо огидні на тлі надзвичайних чеснот, мужності й жертвовності польського війська.

Історичним прототипом проаналізованої вище сцени на Січі стала козацька рада в "Літописі" Самійла Величка, коли Хмельницького було обрано гетьманом, вручено йому козацькі клейноди і прийнято рішення йти на війну "за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків..." [16: 59]. У романі ж рада відбувається у ситуації, коли гетьманство Хмельницького та рішення про війну вже стали доконаним фактом, а основним предметом обговорення є листи, привезені Скшетузьким, за допомогою яких козацький гетьман реалізує свій підступний план розправи з політичними супротивниками, звинувативши тих у "зраді". Завершується все несподіваним рішенням негайно виступати у похід проти польського війська. До спільних для "Літопису" й роману мотивів належать ще згадки про биття в котли для скликання на раду, про іншу раду, коли Хмельницького обрали гетьманом і вручили клейноди, про скликання кошовим до Січі низового Запорізького війська із "лугів, віток та річок" [16: 58], стоянку татар на Базавлуку.

Ще одна важлива деталь, використана з "Літопису", - це піймання татарами розвідників [16: 60]. Коротенька інформація С. Величка, наділена значним белетристичним потенціалом, мабуть, і стала імпульсом для створення драматично напруженого фрагменту роману, участь у якому Скшетузького об'єднала політичну сюжетну лінію з пригодницькою.

Однак подібність між текстами є чисто зовнішньою, художній зміст "Вогнем і мечем" (акцентування кровожерливості козацтва, підступності Хмельницького та їх принизливого запобігання перед Тугай-беєм) не має нічого спільного із цим джерелом. Як і в Ляссоти, у Величка письменник узяв тільки загальну канву подій, переніс їх в інший час, обставини й місце, надавши нового сенсу, підпорядкувавши розвиткові семантичного зрушення в одному з найважливіших поняттєвих полів роману. Немов із мозаїки, автор уклав єдину картину з дрібних мотивів різного походження, які набули нового звучання й абсолютно втратили свою прив'язку до початкового контексту.

Згідно з дослідженням Ю.Кіяса, Сенкевич звертався до "Літопису" С.Величка іще в таких епізодах першого тому: перехід Кричевського зі своїм загоном на бік Хмельницького [16: 66]; битва під Жовтими

Водами [16: 66-68]; страта Вишневецьким козацьких посланців [16: 77]; розсилання Хмельницьким універсалів по всій Україні, організація полків [16: 83-84]. Далі зв'язок між "Літописом" і романом уривається, тому що твір С.Величка має чималу прогалину в описі історичних подій – загублено кінець першої, повністю другу, третю, четверту і перший розділ п'ятої частини. Потім оповідь знову розпочинається з битви під Батогом, яка вже не ввійшла до роману.

Потрібно врахувати, що "Літопис" – це "літературно оброблений твір, який складається з великої кількості оповідань, побудованих на великому джерельному матеріалі, а також на власних вимислах автора" [17: 72]. У літературному інтертексті творів як С.Величка, так і Г.Сенкевича суттєву роль відіграла поема "Війна домова" С.Твардовського. Однак козацький літописець критично ставився до висловлених у ній поглядів і відверто дискутував із польським автором, звинувачуючи його в надмірній тенденційності. Не приховуючи своєї палкої прихильності до козацтва, С.Величко водночас добре усвідомлює відмінність поглядів сторін на причини польсько-козацької війни [16: 91]. Іншим джерелом "Літопису" був утрачений діаріуш писаря й секретаря Хмельницького Самійла Зорки, матеріали якого можна реконструювати, вилучивши з тексту дані "Війни домової" [18: 17]. Однак доступ С.Величка до джерел був обмеженим і з цим пов'язана відсутність у "Літописі" автентичних документів, зокрема кореспонденції Хмельницького, заміненої свого роду літературними чи риторичними обробками.

Одним із таких "листів" від Хмельницького до Барабаша, ніби-то написаним після від'їзду майбутнього гетьмана на Січ із королівськими "привілеями", і скористався Сенкевич, перефразовавши його у романі польською мовою [7: 129]. Письменник вилучив з нього слова про *"обтяжену від панів Україну", "малоросійський народ", "українських людей, що плачуть і бідують від польських панів*, а залишив тільки те, що справді могло видатися знуцанням, образою чи погрозою. Це вкотре доводить: навіть у місці найтіснішого зближення з твором Величка роман зберігає своє діаметрально протилежне ідейне спрямування, заради якого Сенкевич просто викидає із документа ті елементи, які б могли сплутати чітко вибудовану негативну характеристику персонажа.

Прикладів "прямого" цитування таких великих фрагментів "Літопису" обмаль, натомість є цитати значно менших структур – окремих речень або словосполучень. Вони беруться у лапки й іноді мають джерельні посилання: "Хмельницький про це пам'ятав, тож ішов, за словами руського хроніста, поволі й обережно: *"поглядаючи навсібіч численними очима розуму свого, як ловець хитрий, і тримав сторожу за милью й далі від табору"* [7: 200]". Коли Величко писав про

"численні очі розуму Хмельницького" [16: 66], то мав на увазі його завбачливість, досвідченість і вправність у веденні бойових дій (він тримає передню сторожу за милою перед головними силами, щоб спіймати "язика" і вивідати все про сили противника). У романі ж Хмельницький *"поглядає навсібіч численними очима розуму свого"* тому, що не впевнений у результатах майбутнього бою, навіть уже маючи інформацію про значну перевагу власних сил: 25 тис. об'єднаного козацько-татарського війська проти 2 тис. польської гусарії.

Згодом письменник вжив цей зворот у дещо зміненому вигляді (*"дивлячись уперед численними очима розуму свого"*), аби охарактеризувати наміри Хмельницького у битві під Жовтими Водами перетягнути зрадою на свій бік драгунів Балабана, про що у Величка немає жодної згадки. Тобто, при повторному цитуванні у гетьманському "розумі" відбувся ще знаменніший семантичний зсув – спрямованість на досягнення успіху в битві через зраду, що актуалізує семантичну ознаку "непорядної хитрості".

Таким чином, можна виділити два аспекти у зв'язках між "Літописом" і романом: інформаційний (дозволив відтворити факти й хронологію) і, деякою мірою, художній (створення образу "чужої мови"). У першому випадку було повністю відкинуто Величкове трактування й оцінка подій, а також світоглядні принципи у цілому, їх місце зайняла перспектива польських історичних і літературних пам'яток XVII ст. А зацитований колоритний зворот належить до тієї функціонально спеціалізованої системи мовних одиниць, що творять структуру ідейно-образного змісту. У цьому випадку він стосується образу "руського хроніста" й ілюструє протиріччя, яке автор вбачає між його свідомістю та дійсністю.

Події у Нестерварі С.Величко, на думку В.Шевчука [16: 84], описав на підставі поеми С.Твардовського. Детальний порівняльний аналіз засвідчує, що Сенкевич у відповідному фрагменті роману також спирався на "Війну домову", яка містить пропущені в "Літописі" деталі про долю подружжя князів Четвертинських [19: 14]. Дослідника Ю.Кіяса, який джерелом цих даних вважав С.Величка [1: 4], ввела в оману "цитата", що виразно належить до іонаціонального дискурсу: "...страх відняв серця ляхам, страх, *"народові цьому невластивий"*, який вибивав із рук зброю й сили позбавляв" [7: 343]. Лексика і стиль цитати виразно вказує на непольського автора (слово "ляхи" часто вживається саме Величком), однак нам не вдалося віднайти ані в тексті "Літопису", ані "Війни домової" цитованої фрази. У романі наведено погляд на події ніби збоку, з погляду безстороннього документаліста, і водночас його вписано в загальні рамки епічної стилізації.

Вислів "*шляхетно уроджені козаки*", який Величко традиційно повторює при цитуванні кореспонденції, у романі приписано самим козакам, і так мовно оформлений світогляд взято не лише у пунктуаційні, а й іронічно-полемічні лапки: "(...) низові охоче приймали під час бунтів допомогу черні, але зневажали її незрівнянно більше, ніж шляхта. Адже не дарма вони називали себе: "*шляхетно народженими козаками!*" [7: 213]. Цитована автентична самохарактеристика козацтва впливається до сформованої у романі ще однієї "чужої мови", яка стоїть найдалі від ідейно-художнього центру роману.

"*Шляхетно уроджені козаки*" так само, як і "*численні очі розуму*" Хмельницького та страх, "*невластивий*" ляхам, з одного боку, ніби зберігають своє пряме образне значення, а з іншого, показані у своїй відносності, обмеженості, неповноті. У романі вони виступають, здебільшого, предметом критичного і викривального зображення, навіть, до певної міри, висміювання чужої мови. Автор полемізує з цією мовою, заперечує її, а цитоване з "Літопису" слово, коли воно зраджує своє "руське" походження, подається обмеженим, упередженим і облудним. Коли ж цитата проявляє лише свій непольський родовід, то сприймається як засіб прямої епічної стилізації.

Такі зв'язки між текстами є типовими цитатами, оскільки повторення фрази супроводжується висловленням ставлення до того, що повторюється, а це означає реалізацію двох семантичних пресупозицій: значення цитованого виразу сприймається як поєднання предметного значення з метамовною інформацією [20: 76]. Протиставлено дві поетики, дві художні структури – архаїчну і сучасну, іонаціональну і "свою", одна з яких функціонує як реальність, а друга – конвенція. Автор утверджує такий образ художньої дійсності, на тлі якої цитати художнього стилю "руського хроніста" чи автохарактеристики козацтва мають негативну конотацію. Це є елементом не лише світоглядної, а й художньої полеміки у романі.

Список використаних джерел та літератури

1. Kijas J. Źródła historyczne powieści "Ogniem i mieczem". – Lwow: nakładem autora, 1927. – 19 s. Osobne odbicie z "Pamiętnika literackiego".
2. Sienkiewicz H. Dzieła. Wydanie zbiorowe: W 59 t. / Pod red. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa: PIW, 1949-1953.- T. 55: Korespondencja I. – 346 s.
3. Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem. – Krakow-Lublin: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie, 2000. – 662 s.
4. Боплан Г.Л. де. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.

5. Малий словник історії України / В.А. Смолій, С.В. Кульчицький, О.М. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
6. Serczyk W.A. Na pionierach Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651 – Warszawa: Książka i wiedza, 1998. – 380 s.
7. Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem: W 2 t. – Warszawa: Kama, 1998. – Т. 1. – 448 s.
8. Sienkiewicz H. O powieści historycznej // Trylogia Henryka Sienkiewicza. Studia, szkice, polemiki / Wyboru dokonał i opracował Tomasz Jodełka. – Warszawa: PIW, 1961.- S. 238-254.
9. Sandler S. Wokół "Trylogii". – Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1952. - 109 s.
10. Kałużyński Z. Kozacy i aniołowie // Polityka. - 1996. - № 5 (2022). - 3 lutego. - S. 52-53.
11. Kresy - pojęcie a rzeczywistość / Pod red. K.Handke. – Warszawa: SOW, 1997. - 326 s.
12. Sapa D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918-1988. - Krakow: Universitas, 1998. - 249 s.
13. Zakrzewski W. Pamiętnik Eryka Lassoty // Dziennik literacki. - № 8-11. - 1870.
14. Lassota E. von S. Diariusz // Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. Przekł. [z niem.] Zofia Stasiewska, [z fr.] Stefan Meller / Red., wstęp i komentarz Zbigniew Wojcik. - Warszawa: PIW, 1972. - 211 s. - S. 55-99.
15. Брацка М.В. Дискурс козацтва в поезії "української школи" польського романтизму: Автореф. дис... к. філол. наук: 10.01.05. / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
16. Величко С. Літопис: У 2 т. / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
17. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 259 с.
18. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // Величко С. Літопис: У 2 т. / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 5-22.
19. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza Krola Polskiego tocząca się na cztery podzielona księgi ojczyste muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego opus posthumum. – Kalissii: Typis Collegij Calissiensis, 1687. – 208 s.
20. Danek D. O polemice literackiej w powieści. – Warszawa: PIW, 1972. – 218 s.

Czuża T. Niepolskie źródła powieści Henryka Sienkiewicza "Ogniem i mieczem".

Artykuł jest poświęcony zbadaniu niepolskich pamiętników ("Opisanie Ukrainy..." Boplana, "Diariusz" Lassoty, "Latopis" Wieliczka) jako źródła kontrowersyjnej w opisie Chmielniczczyzny powieści G. Sienkiewicza. Uwagę skupia się na specyficie autorskiego podejścia do zapożyczenia, obrobki i inkorporacji do tekstu informacji i stylistyki źródeł. Ich obecność w tekście, w odróżnieniu od pamiętników staropolskich, nie przewidywała głębokiej znajomości wzorców wśród czytelników. Jednocześnie dane z "Opisu Ukrainy..." pozwoliły autorowi na skonstuowanie w powieści czasoprzestrzeni awanturniczej i topiki. Fakty z "Diaruisza" zostały wykorzystane w celu przeformułowania romantycznej ambiwalencji w podejściu do kozacczycy w stronę demitologizacji i deromantyzacji, w tym z wykorzystaniem elementów pseudonaukowych. Z "Latopisu" zostały zapożyczone nie tylko dane infomacyjne, lecz również zacytowano niektóre wyrażenia w ramach polemiki literackiej.

Chuzha T.V. Non-Polish sources of the Novel by G. Senkevich "By the Fire and Sword".

The article is dedicated to the investigation of the connection between the Non-Polish sources (Boplan's "The Description of Ukraine...", Lassota's "Diary", Velichko's "Chronicle...") and the artistic discourse of the controversial as to the Polish-Ukrainian relations historical novel of a famous Polish writer. This massif of the sources neither function as separate "voices", no participate in textual polyphony and thus is unintentional as a whole. Causes of the Polish-Cossack war listed by the sources of this group were not included into the artistic structure of the novel. Further development the interpretational proposition as to singling out of the "alien" space in "By the Fire and Sword" gained due to the material of "The Description of Ukraine...". Senkevich's reformulation of romantic ambivalence of a Cossack's character towards deromantisation and demythologization is proved by means of comparison with "Diary". At the same time the usage of scientific apparatus with the purpose of mystification is discovered. The analysis of "Chronicle..." confirmed the elements of literary polemics together with the borrowing of factual data.